

Помирання і життя

ПЕТРО БАЛОГ

27 ГРУДНЯ 2024

«Це ще не тепер! Це ще не скоро!» — так думає про власну смерть більшість молодих людей, особливо в мирний час і в заможних країнах. Цей спосіб мислення може порушити хіба серйозна хвороба, що загрожує життю. Утім, такий спосіб мислення про «не тепер» і «не скоро» — ще доволі непоганий варіант. Дехто взагалі не думає (чи принаймні старається не думати) про майбутню смерть, намагаючись концентруватися на житті, черпати з нього «тут і тепер» усе, що може і як може.

Смерть, однак, невблаганна і не дозволяє відкласти себе «набік». Спокуса не думати про неї з'явилася в людей цілком недавно, коли розвинулася медицина. Як пише Атул Ґаванді у книжці «Бути смертним», раніше «смерть була звичайною і можливою будь-коли, незалежно від того, скільки вам років — п'ять чи п'ятдесят, щодня викидався жереб». Тепер смерть зазвичай приходить до людей у старшому віці, але траєкторія життя залишається тією самою: колись раніше, а тепер пізніше вона все одно йде донизу.

Іще століття тому часто помирили раптово, від хвороб, які натоді ще не вміли лікувати й попереджати. Тепер натомість найчастіше помирають від старості: навіть якщо протягом життєвого шляху з хворобами вдається боротися, то організм людини однак «зношується»; хоч скільки «ремонтуй» тіло, навіть замінюючи органи на здорові, це не врятує від такого самого завершення траєкторії життя, як і в усього людства в усі часи його історії.

Дивлячись, як відходять інші, люди віддавна усвідомлювали: навіть якщо ти маєш найвище становище в країні чи найбільше ресурсів до своїх послуг, наприкінці на тебе все одно чекає те саме. Фараони Давнього Єгипту йменували себе «богами», проте ще за життя наказували будувати для себе піраміди — тобто поховальні склепи; іноді такі будівництва тривали навіть по кількадесять років, постійно нагадуючи замовникам про неунікненність кінця. Чи ти поклонявся Єдиному Богові, чи сповідував політеїзм, чи взагалі нічого потойбічного не визнавав, не вірити у власну смерть тут, на землі, було хіба що проявом психічного розладу. Залишалося тільки часом марити про довгі роки життя.

Античні погляди на смерть

Поки люди не вміли писати, то, як доводять дослідники культури антропології, розуміння людської смерті було пов'язане з магічними віруваннями, саме ж помирання і смерть супроводжувалися різними ритуалами. Пізніше грецькі філософи роздумували про смерть, кожен згідно зі своєю філософською системою. Наприклад, Платон підтримував ідею безсмертя душі, твердячи таким чином про продовження життя після смерті, хоча вже й безтілесного. Платон узагалі вважав, що філософія передусім має розмірковувати про смерть, готувати людину до неї — у цьому й полягає пошук мудрості, тобто сенс філософії. Хоча вже учень Платона, Арістотель, навряд чи поділяв думку свого вчителя про життя після смерті, адже називав душу «формою тіла», тобто невід'ємною його «супутницею», яка без тіла не може самостійно існувати.

Грецький філософ-матеріаліст Епікур, що жив у IV–III століттях перед Христом, вважав, що не належить перейматися смертю, бо вона насправді не дуже стосується нас самих і нашого життя. Коли ми ще живі, смерті для нас не існує, писав Епікур. А коли смерть настає, то більше не існує нас. Тому смерть не має прямого впливу на життя — адже ми ніколи фактично не зустрічаємося з нею. Отже, підсумовував грецький оптиміст і засновник епікуреїзму, страх смерті ірраціональний.

Що ж тоді залишається людині? Епікур про це не говорив, але деякі його послідовники — так. Думку пізніших епікурейців лаконічно висловив римський поет Горацій у I столітті до Христа: «*carpe diem*», тобто «лови день», живи теперішнім, не думай про майбутнє, не переймайся смертю. Епікур, утім, хоч і сповідував принципи гедонізму, наполягав, що для досягнення щасливого і приємного стану тут і тепер належить себе обмежувати.

Колеги епікурейців, стоїки — особливо пізніші, римські, — пішли, однак, далі. Ціцерон, Сенека чи Марк Аврелій вважали, що займатися філософією — це, по суті, і є «*commentatio mortis*», тобто «роздумувати про смерть», а наслідком таких роздумів має бути винайдення якнайкращого способу мудро приготуватися до відходу з цього життя. Тут стоїки були співзвучні з Платоном. Пізніше деякі християнські мислителі — приклад, Тертуліан — дуже багато перейняли з ідей стоїцизму.

Значення Євангелія

Для християнства переломним моментом у роздумах про смерть була керигма про смерть і воскресіння Христа. Апостол Павло присвятив їй лівову частку своїх послань.

Смерть Христа — поряд із Його Воскресінням — лежить у центрі благої, радісної новини — Євангелія. Вона стає взірцем для смерті тих, хто вірить у Нього: це не втрата, а здобуток. Ми залишаємо це життя й отримуємо інше, краще. Смерть — це перехід до Дому Отця. Саме там, а не тут, наше призначення, туди ми прямуємо; а отже, ми лише подорожні на цій землі, у цій «долині сліз», як її часом поетично називали. Із другого боку, така перспектива часом призводила до релятивізації чи байдужості до цього земного життя.

Основним лейтмотивом проповідей Ісуса Христа про смерть було те, що це — не остаточна біда людини, а можливість. Учитель із Назарета часто повторював, що «хто втратить своє життя, той його здобуде» (див. Мт 16, 25; Мк 8, 35; Лк 9, 24; Йн 12, 25). Це не просто поезія чи символізм, це, як твердять деякі коментатори, основа Євангелія. Це «здобуде» говорить не

про земне теперішнє, а про майбутню переміну, про переображення. Взірцем такого переображення для кожного християнина є Воскресіння Христа, до Якого ми прагнемо прийти після смерті, і головне завдання людини — це «воскреснути до життя», до Царства Божого. Смерть — це також заплата того, що рано чи пізно запанує справедливість, і навіть якщо хтось зміг втекти від неї за життя, після смерті уникнути справедливості буде абсолютно неможливо. Колись прийде «кінець світу», проте для померлого він уже в певному сенсі настає: закінчується його земний шлях — і він входить в інший світ. Наше місце в тому іншому світі, однак, великою мірою залежить від дотримання волі Божої в світі цьому, а передусім — від любові до Бога і ближнього тут, на землі.

Посібники з «мистецтва помирання»

У середньовіччі (особливо пізньому) популярними були різні побожні та практичні посібники про «правильне помирання». Таку літературу підживлювали постійні зустрічі зі смертю — чума, війни, пошесті, посухи. Смерть тоді була значно ближча й «родинніша», ніж нині, коли діти вже не так часто помирають, середня тривалість життя видовжилася, а люди часто відходять у засвіти не вдома, а в лікарні.

У тодішній Європі література такого типу з'являлася передусім латиною і називалися зазвичай «Ars Moriendi», тобто «Мистецтво помирання». Два найвідоміші посібники побачили світ у 1415 і 1450 роках, ще в рукописних версіях. По суті, це той самий текст, але перша версія була розлогішою, друга — скороченою, зате з ілюстраціями. Автором був анонімний домініканець, який написав цей твір, найімовірніше, на замовлення Вселенського собору в Констанці (1414–1418). Іноді священники використовували книжку навіть під час похорону — адже наприкінці там містилися молитви за вмирущого.

Загалом люди серйозно ставилися до обрядів, які супроводжували помирання, тобто той період людського життя, що безпосередньо передував смерті й похорону. Тому підручник, який описував, наприклад, які питання належить ставити в останні години рідному, що відходить, був дуже корисним. І до відповідей вмирущого дослухалися серйозно і з пошаною. Сьогодні, коли останні години життя важкохворої людини, замість спокою, сповнені напруги й боротьби за життя в лікарні — хоча кінець і так неминучий, тепер чи пізніше — на останні слова мало хто звертає велику увагу...

Такі «втішні» й водночас «попереджувальні» книжки мали великий попит аж до XVII століття. Скажімо, 1620 року католицький богослов і кардинал Роберто Белларміно (1542–1621)

видав книжку «De arte bene moriendi», тобто «Про мистецтво доброї смерті». Через кілька десятиліть англіканський духовний Джеремі Тейлор (1613–1667) написав книжку під назвою «Holy Living and Holy Dying» — «Про святе життя і святе помирання». Вона складалася з двох частин: «Правила та вправи святого життя» (1650) і «Правила та вправи святого помирання» (1651). І друга частина, на думку автора й видавців, була невід’ємна від першої.

У середньовіччі серед багатьох католицьких чернечих орденів, особливо тих суворіших, як-от камедули, трапісти й картузіанці, був у пошані короткий вислів, коріння якого сягає ще античних Греції і Риму, а саме: «Memento mori!» — «Пам’ятай про смерть!»; пауліни навіть мали звичай так вітатися. Життя в душі «memento mori» було важливою частиною аскетичних практик — його сприймали як спосіб удосконалити характер, плекаючи відстороненість та інші чесноти і спрямовуючи увагу на безсмертя душі та загробне життя. Зміст формули був також напоумленням проти надмірного занурення в земні справи, які минають разом зі смертю. Цей аспект гасла перегукувався з відомим висловом старозавітного автора, Екклезіаста: «Марнота марнот — все марнота» (Проп 1, 2), — іще одним важливим мотивом у літературі та мистецтві пізнього середньовіччя.

Тепер уже таких посібників «правильного помирання» майже не видають, навіть серед християнської літератури; та й у привітаннях немає настанов пам’ятати про смерть — люди частіше вітаються побажанням на кшталт «здоров будь». Натомість сьогодні є тисячі книжок і статей про те, як правильно харчуватися, правильно займатися спортом, правильно стежити за своїм здоров’ям, правильно лікуватися тощо, — тобто своєрідних посібників із «правильного життя». Смерть же, яка все одно приходить, стає в певному сенсі кінцем дії цих порадників. А часом «продовження життя» лише додає людині страждань. Найгірше, коли людина так концентрується на житті, що до смерті виявляється абсолютно не готовою, тож усіма силами чіпляється за минуше.

Свобода смертної людини

Нікому зі смертних іще не вдалося побороти свою смертність тут, на землі. Цьому заважає між іншим, брак досвіду: ми живемо тут лише раз і помираємо лише раз — і цей перший раз одночасно останній. Можна, однак, дечого навчитися від інших, якщо й не із власного досвіду, — у цьому й полягає мудрість.

Богослов Карл Ранер (1904–1984) звернув увагу на факт, що людина є хоч і смертною, проте вільною, і має здібність розпоряджатися своїм життям. Людині здається, що смерть цю

здібність перериває. Проте не можна перед лицем смерті здатися, капітулювати: людина, якщо вірить у Бога, має вірити, що свобода не зникає, просто в момент смерті духовна частина людини дозріває і народжує себе, очікуючи, що Бог допровадить її до остаточного сповнення. Звісно, цією повнотою людини є сам Бог.

Ранер тут підтримує думку філософа Мартіна Гайдеггера, який у творі «Буття і час» називав людське життя «буттям-у напрямку-смерті»: адже людина лише тоді вповні усвідомлює, хто вона, коли усвідомлює власну смертність. Та й загалом жити — це вже помирати, це процес помирання. Тут Гайдеггер у певному сенсі перегукується з італійським поетом-гуманістом Франческо Петраркою (1304–1374), який в одному з листів писав: «Ми постійно вмираємо: він, поет, помирав, поки писав, читач — поки читав його, а інші — поки чули ці слова або не чули їх. Прикметно, що людині, для якої смерть була такою близькою, а сучасність здавалася нещасливою, похмурою та обтяженою темрявою довічного забуття в Леті, майбутнє могло обіцяти лише світло і сяйво».

Смерть, отже, — це не якийсь один момент завершення життєвого процесу. Ранер продовжує: процес смерті, який розпочався від народження людини, врешті-решт завершується, а от процес життя триває. Можна сказати, що життя і смерть ідуть у парі, аж урешті головна неміч і безсилість людини (і головний її ворог, як каже Святе Письмо), тобто смерть, остаточно відстає у цьому русі — людина пориває зі смертністю. Коли смерть кане в Лету, і відновлене життя дійде до своєї повноти — до Життя-з-Богом, людина нарешті отримає своє сповнення: життя в остаточному Щасті і нескінченній Любові, у Бозі, з Богом і для Бога.